

Hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* (1516)

Af Jonathan Adams

In 1516, Poul Ræff printed *Nouiter in lucem data: iudeorum secreta*, his translation into Danish of Johannes Pfefferkorn's vile anti-Jewish polemical *Libellus de Judaica confessione* (1508). The pamphlet aims to denigrate Judaism and Jews by ridiculing Jewish rituals, customs and beliefs; furthermore, it claims to reveal the Jews' hidden secrets to its readers. These »secrets« include a number of words and phrases, best described as invectives, that the author says are used by the Jews when referring to Christians and aspects of their religion. These words are of particular philological and cultural-historical interest as Ræff's booklet is the first time discussions of non-biblical Hebrew words are to be found in print in a Danish work. In this article, I discuss how Hebrew phonology, morphology and syntax are realised in *Nouiter in lucem data: iudeorum secreta*, what the words mean, and how they can be placed into a context of Jewish-Christian polemic at the beginning of the modern era.

Jødernes hemmeligheder

I 1516 trykte Poul Ræff sin oversættelse fra latin til dansk af Johannes Pfefferkorns *Libellus de Judaica confessione*, et skrift, der har til hensigt at håne jødernes ritualer, skikke og tro.¹ Pfefferkorn blev født i Mæhren (eller muligvis Nürnberg) i 1468/69 som Josef Pfefferkorn. Efter en kort karriere som forbryder og et ophold i fængsel konverterede han til kristendommen og blev døbt Johannes. Derefter arbejdede han som omvandrende prædikant blandt sine tidligere trosfæller og prøvede at overtale dem til at følge sit eksempel og konvertere til kristendommen. Projektet mislykkedes, og han tog til Köln, hvor han fortsatte sit antijødiske virke med dominikanernes beskyttelse og støtte. Her gik han i gang med sin skriftlige kampagne mod jøderne, som blandt andet førte til konfiskationer af hundredvis af jødiske bøger i flere byer i Tyskland og i en længere pennefejde med humanisten Johann Reuchlin og hans tilhængere. Vi har i dag tretten af Pfefferkorns skrifter overleveret; det første er fra 1507 og det sidste fra 1521. Hans anden bog, der udkom i 1508 først på tysk (*Ich heyß eyn buchlijn der iuden beicht*) og så på latin (*Libellus de Judaica confessione*), er en beskrivelse af jødernes ritualer i og uden for synagogen ved det jødiske års højtideligste dage, svøbt i stærkt antijødisk polemik. Bogen indeholder mange eksempler på jødernes påståede skalkag-

tighed og anviser sine læsere en række løsninger på jødespørgsmålet. Det er ikke uden grund, at bogen flere gange er blevet kaldt for »det første antisemitiske skrift, der er trykt på dansk«. ²

Nouiter in lucem data: iudeorum secreta (herefter *Jødernes hemmeligheder*), Poul Ræffs oversættelse af Pfefferkorns latinske *Libellus de Judaica confessione*, findes i dag i to eksemplarer: det ene på Det Kongelige Bibliotek i København (Hielmst. 242, 4°; mangler ét blad) og det andet på Bielke Biblioteket på Skokloster Slot i Sverige (IV 82. 549; komplet). ³ Hvorfor Ræff ønskede at oversætte dette antijødiske værk over hundrede år, før de første jøder fik lov til at slå sig ned i det danske kongerige, er ikke umiddelbart nemt at forstå, men grunden ligger nok i de politiske, religiøse og sociale uroligheder under årene lige før reformationen. Ved at identificere, beskrive og nedgøre »de andre« kan resten af samfundet forenes og få overblik over en urolig og skræmmende verden i forandring. Ræff præsenterer sine læsere for dem, der er skyldige i samfundets nedgang og kriser, nemlig jøderne, og fremfører en række betragtninger over, hvorfor og hvordan læserne kan bruge jøderne til at absorbere deres indestångte aggressioner, frygt og angst. Derudover kunne den stærkt katolske Ræff fremstille pavens kirke som den ægte forsvarer af det danske folks interesser i modsætning til humanisterne og de reformerende kræfter.

Jødernes hemmeligheder er en lille bog i kvart med 16 blade og lidt mere end 8000 ord. Den indeholder en kort indledning, efterfulgt af beskrivelser af jødiske ritualer og skikke under *ro's hašanah* (»det jødiske nytår«), *'aseret yemei tešuvah* (»de ti dages anger og omvendelse«) og *yom kipur* (»forsoningsdagen«). Præsentationen er i vid udstrækning polemisk og indeholder beskyldninger om, at jøder beder for kristendommens undergang og ødelæggelse. Herefter følger Pfefferkorns program for konvertering af jøderne, nemlig afsløringen af deres hemmeligheder, forkyndelsen af Guds ord og konfiskationen af deres rabbiniske skrifter. Han opremser jødernes mange farlige aspekter; for eksempel at de nedbryder de kristnes tro ved hjælp af intellektuelle metoder (»*met subtilighæ argument*«), at de skader de kristnes verdslige ejendele, og at de håner Jesus, Jomfru Maria og Korset. Han anmoder myndighederne om at tvinge jøderne til at udføre manuelt arbejde og overvære kristne prædikener, og hvis ikke det har nogen effekt på dem, skal de landsforvises. Til sidst advarer han imod en for løs tilgang til konverteringen af jøder. Indholdet med de mange beskrivelser af ritualer er på nogle måder repræsentativt for den nye genre etnografisk beskrivelse, men denne fremstilling af

jødiske skikke og adfærd er formuleret som bidende antijødisk polemik, der har til formål at håne jøderne, at opfordre dem til at konvertere og at kalde de kristne til kamp imod dem.⁴

De hebraiske ord

I denne artikel vil jeg kun se på ét aspekt af *Jødernes hemmeligheder*. Pfefferkorn understreger flere gange jødernes angreb på kristendommen ved hjælp af forbandelser og citater fra bønner. Disse ord er med i Ræffs oversættelse, og det er første gang, ikke-bibelske ord på hebraisk bliver citeret og diskuteret på dansk. Historien om antikristne forbandelser og ord er en kringlet sag. Kristne polemikere og teologer opdagede alle mulige ord, sætninger og handlinger, som de fortolkede som fjendtlige og antikristne. Meget af det, de skrev, er usandt og konstrueret for at delegitimere og nedgøre jøderne, men det betyder naturligvis ikke, at jøder aldrig har været fjendtligt indstillet over for visse aspekter af kirken og kristendommen. Jødedom og kristendom har sameksisteret i næsten to tusinde år, hvoraf de fleste er blevet skæmmet af antijødedom, antisemitisme, forfølgelse og mord. Det er ikke mærkeligt, at der i nogle områder og på nogle tidspunkter har været rabbinere, der rasede mod kirken, og efterhånden er et mundtligt og skriftligt korpus af folkelitteratur, der nedgør kristendommen, blevet til. Heri findes en række antikristne forbandelser og skældsord, der betegner de kristnes hellige steder og personer, samt nogle få antikristne skrifter. De to mest kendte værker er *Sefer Nizahon* («Sejrens bog») og *Toledot Yešu* («Jesu slægtshistorie»), som havde til formål at advare jøder mod de kristnes påstande og at vejlede dem i deres omgang med det kristne flertal.⁵ Hvor udbredte disse bøger var, og hvor mange mennesker der læste dem, er naturligvis et åbent spørgsmål. Gennem århundreder er der dog ingen fremtrædende jødisk lærd, der henviser til dem; til gengæld har kristne antijødiske polemikere fra middelalderen til i dag gravet disse tekster frem og udnyttet dem til at fremelske hadet. Ikke desto mindre er det klart, at jøderne havde en højt udviklet diskurs til forhånelse af kristendommen, og vi bør måske tage nogle af de påstande alvorligt, som konvertitter til kristendommen (herunder Pfefferkorn) kommer med, når de beskriver det antikristne indhold i jødernes ritualer.⁶ Men man må ikke glemme, at en klar hensigt med disse konvertitters jødefjendske skrifter var at indtolke antikristent indhold og intentioner i jødiske skikke og ritualer.⁷

De hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* falder i to kategorier: ord, der henviser til jødiske bønner og bøger, og skældsord og forbandelser. I alfabetisk rækkefølge med side- og linjetal:

<i>Pfefferkorns gengivelser og oversættelser/forklaringer af de hebraiske ord</i>	<i>Ordene i en normaliseret form med moderne, ordret oversættelse</i>
<i>Når jøderne hører Jesu eller jomfru Marias navn, siger de (s. 23, linje 25):⁸</i> »Gymach schinophe sichroe« »Ue wordhæ tig/ oc we wordhæ hannum som noghen tiidh kommer thet naffn i hwgh eller gør thet æræ oc werdughet«	<i>Yimah šmo wezichro, ימה שמו וזכרו</i> »Må hans navn og minde udslettes«
<i>Jøderne kalder Kristi navn (s. 24, linje 17):</i> »iesche nozore« »en bedrægheræ eller then som sckadhe gøꝛ«	<i>Yešū (ha)nozri, ישו (ה)נוצרי</i> »Jesus af Nazaret«
<i>Jøderne kalder helgenerne (s. 24, linje 20):</i> »kendeschim« »vwighedæ oc formalediedhæ«	<i>qedešim, קדשים</i> »horkarle«, »sodomitter«
<i>Navnet på en jødisk bøn, hvori der benægtes, at Jesus er Guds søn (s. 16, linjerne 10-11):</i> »Olenu laschabeha« »thet er theris daglighæ bøn«	<i>'aleinu lešabeah, עלינו לשבח</i> »det er vor pligt at bede« (navnet på en jødisk bøn)
<i>Jødernes bog (s. 11, linje 20, og s. 21, linje 2):</i> »talmot« og »Talmot« »en theris bog« og »iødernes bog«	<i>talmud, תלמוד</i> »Talmud«
<i>Jøderne kalder Kristi navn (s. 24, linjerne 15-16):</i> »tholoi« »then som war hengt i galghen«	<i>talui, תלוי</i> »(op)hængt« (hankøn)

<i>Jøderne kalder jomfru Marias navn</i> (s. 24, linje 19): »thlue« »hwn som war vphengt«	<i>teluyah</i>, תלוייה »(op)hængt« (hunkøn)
<i>Jøderne kalder de kristnes kirke</i> (s. 24, linje 21): »tifflos« »eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«	<i>tiflut</i>, תפלות »absurditet«
<i>Jøderne kalder de kristnes kirke</i> (s. 24, linje 22): »toifos« »eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«	<i>tofet</i>, תופת (eller jiddisch <i>toyfes</i>, תופס?) »helvede«, »inferno« (eller »fængslet«?)

Fonologi, morfologi og syntaks

Alle de hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* er (ligesom i den latinske *Libellus de Judaica confessione*) trykt med latinske bogstaver, hvilket gør det sværere for os at gennemskue, hvilke hebraiske ord de faktisk henviser til. Problemet er gjort endnu mere besværligt, fordi nogle af ordene er blevet trykt i en forvrænget eller forkert form. Det er der to grunde til:

1. Poul Ræff har læst forkert i den oprindelige latinske kilde
2. Pfefferkorn (eller dominikanerne, som hjalp ham med at udarbejde skriftet) har begået fejlen i den latinske version.

Et eksempel på (1), hvor Ræff har læst forkert, er:

dansk: Gymach schinophe sichroe
latin: Gymach schmophe zichroe

Jf. tysk: gymach schmo phesichroe
hebraisk: *yimah* *šmo* *wezichro*, ימח שמו וזכרו
»Må hans navn og minde udslettes«

I eksemplet har Ræff analyseret de tre *minims* (de korte nedstreger i et bogstav) i »m« forkert som »in«.

Et eksempel på (2), hvor fejlen stammer fra Pfefferkorn:

dansk: Olenu laschabeha

latin: Olenu laschabeha

jf. tysk: olen[n>u] laschabeha

hebraisk: 'aleinu lešabeh, עלינו לשבח

»Det er vor pligt at bede«

Fejlen i udtalen af *het* i final position (»ah« i stedet for »ha«) er faktisk temmelig overraskende, især hvis Pfefferkorn, som han selv hævder, var bekendt med jødisk bøn og det hebraiske sprog (og dermed formentlig en korrekt vokalisering og udtale). Måske skyldes den, at en anden end Pfefferkorn, for eksempel en dominikaner i Køln, skrev disse ord. Det er dog mere sandsynligt, at fejlen skyldes ukendskab til hebraisk end misopfattelse af talt hebraisk.

Pfefferkorns translitterationer af hebraisk synes dog generelt at være baseret på taleformer i den lokale ashkenazi-udtale hos jøderne i Central- og Østeuropa. For eksempel skriver han «o» for *qamaṣ*-vokaliseringen af 'ayin i 'aleinu, עלינו, hvilket afspejler den sædvanlige ashkenazi-udtale (»Olenu«, /o'le(j)nu/). Han skriver samme vokal for vokaliseringen i »tholoi«; jf. *talui*, תלוי. *Holam maleh* vokalen og *waw* i *tofet*, תופת skrives som en diftong, nemlig «oi» (»toifos«), medens det sidste *tet* skrives «s» (som det også er tilfældet i »tifflos«, jf. *tiflut*, תפלוט).⁹ Det er tænkeligt, at Pfefferkorn anvender bogstavet «o» i tryksvage stavelser for at betegne en slags *schwa*-vokal, som man hører i den ashkenaziske – og jiddische – udtale af visse hebraiske ord, for eksempel i »tifflos« og »toifos«. Man kan sammenligne dette med moderne translitterationer som *Shabbos* eller *Shabbes*, som svarer til /ʃabəs/, for *šabat*, שבת (sabbatten). Tyskpåvirkede stavemåder (for eksempel «s» for /z/ i »sichroec«, «z» for /ts/ i »nozore«, «ch» for /χ/ i »Gymach«, og «sch» for /ʃ/ i »iesche«) går uden tvivl tilbage til det latinske forlæg (som igen er påvirket af sit tyske forlæg). Det bør dog bemærkes, at disse stavemåder også er typiske for translitterationer af hebraiske ord i danske værker fra det sekstende århundrede.¹⁰ Bogstavet «g» i »Gymach« kunne være et forsøg på at gengive et glottalt lukke (stød), som ganske vist ikke er til stede i det hebraiske ord *yimah* (ימה),

men som optræder i alle ord på tysk, der begynder med en vokal. Dette ⟨g⟩ kunne derfor skyldes indflydelse fra tysk (eller muligvis endda jiddisch).¹¹

Pfefferkorns hebraiske ord afspejler korrekte grammatiske former. For eksempel forekommer infinitiv med præfikset *l* (»laschabeha«), og maskulint flertal med *im* (»kendeschim«). Bemærk også, at præteritum participium af verbet *at hænge* (*letalot*, לתלות fra roden *t-l-h*) bruges om både den korsfæstede Jesus og hans moder Maria. Når der henvises til Jesus, skal participiet være i maskulinum (*talui*, תלוי), som det rent faktisk er tilfældet i Pfefferkorns tekst (»tholoi«). Tilsvarende er det femininum, der skal bruges om Maria (*teluyah*, תלוייה), og det udtrykkes i Pfefferkorns »thlue«. I sætningen »Gymach schinophe sichroe« er der dog en syntaktisk fejl. *Waw*-konjunktionen, der betyder »og«, er fejlagtigt skrevet som suffiks til det foregående ord (»schino-phe«, navn+hans-og) og ikke som præfiks til det efterfølgende ord (dvs. *šmo* wezichro, bogstaveligt navn+hans og-minde+hans). I den tyske version hedder det »gymach schmo phesichroe« med den rigtige orddeling; fejlen er opstået under udarbejdelsen af den latinske version – måske skyldes den påvirkning fra det latinske suffiks *-que*? Det er muligt, at stavemåden af *waw*-konjunktionen som »phe« afspejler en tyskpåvirket udtale, hvor /v/ i initial position er blevet til /f/. Disse eksempler på udtalepåvirkede stavemåder viser formodentlig, at Pfefferkorns hebraiske ord er hentet fra talesproget og ikke fra skriftlige kilder (men jævnfør diskussionen om »laschabeha« ovenfor).

Fortolkning

På s. 16 (linjerne 2-11) af *Jødernes hemmeligheder* står der:

Nar som the lessæ thennæ artickel wti theris bøner met en høg røst eller stemmæ. Tu es deus noster neque alius preter te etc. Thet er swo møghet paa dansckæ. Thw æst wor gwd oc inghen forwthen tig/ tha beslwthæ the ther vti oc willæ fuldkommelighen/ ath Cristus Ihesus iomfrw Marie søn (then som swo dyræ løssdæ oss igen met syt hellighæ blodz vdgydelsæ oc syn bittheræ død oc pynæ/ oc striddæ sterkelighen for oss som en løffuæ aff Iuda slecht) han er icke sand gwd. Thet sighæ the swo fram paa theris hebraisckæ maal. Olenu laschabeha/ thet er theris daglighæ bøn.

Bønnen, der omtales her, er *'aleinu lešabeah*, som tilskrives 'Abba 'Arika, der boede i Babylon i det tredje århundrede efter vor tidsregning, men den er muligvis endnu ældre. Bønnen lovpriser Gud for at have udvalgt det jødiske folk til at tjene ham og udtrykker håbet om, at ikke-jøder også vil anerkende ham og omvende sig fra deres afgudsdyrkelse (Esajas 30: 7 og 45: 20). Oprindeligt indeholdt bønningen følgende afsnit:

For de dyrker forfængelighed og tomhed   שָׁהֵם מִשְׁתַּחֲוִים לְהֶבֶל וְרִיק,
 og beder til en gud, som ikke kan frelse.   וּמִתְפַלְּלִים אֶל אֵל לֹא יוֹשִׁיעַ.

Selv om bønningen blev forfattet i et ikke-kristent land (og muligvis også i tiden før kristendommen), blev den af kristne teologer i middelalderen opfattet som udtrykkeligt antikristen på grund af de to citerede linjer.¹² Afsnittet blev bortcensureret, men anklagerne om bønnens antikristne formål og indhold fortsatte.¹³

Oversættelserne af skældsordene og forbandelserne i *Jødernes hemmeligheder* er tydeligvis ikke altid præcise eller pålidelige. Undertiden synes Pfefferkorn at kende essensen af eller den generelle mening bag ordene (for eksempel »Gymach schinophe sichroe« og »tholoi«), men han synes tit at være uvidende om ordenes egentlige betydninger. Ved at sammenligne Pfefferkorns ord og sætninger med andre former for jødiske antikristne forbandelser i middelalderen er det muligt at få en bedre forståelse af hans citater og oversættelser.

Ifølge Pfefferkorn er betydningen af ordene »tifflos« og »toifos« den samme, nemlig »eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«. Det er iøjnefaldende, at der mangler et ord for *hus* i de to hebraiske eksempler. Det er, som om Pfefferkorn kun giver os halvdelen af en sammensætning, hvor førsteleddet mangler, en *smichut* eller *status constructus*-form som *beit*, בית (hus-af). Der burde altså stå noget i retningen af »beit tifflos« og »beit toifos«, eller med hans ashkenaziske translitteration »beis tifflos« og »beis toifos«. Med hensyn til »tifflos« røber den danske oversættelse, at der er tale om et hebraisk ordspil. Brugen af ordspil i antikristne fornærmelser er veldokumenteret. For eksempel blev evangelierne kaldt for *'aven gilayon* (עון גליון, »side af ondskab«) i nogle antikristne værker.¹⁴ Det hebraiske udtryk lyder som det græske ord *evangelion* (Εὐαγγέλιον, evangelium), og forbandelsen er således et ordspil: »side af ondskab« ~ »evangelium«, *'aven gilayon* ~ *evangelion*. Noget lignende gælder »tifflos«. På hebraisk lyder ordene for bøn (*tefilah*, תפילה) og for meningsløshed, dårskab (*tiflut*, תפלוּת, eller *tiflah*, תפלה) næsten ens,

da de bygger på de samme rodkonsonanter: *t-f-l*, תפּל. De er også begge tæt på udtalen af det hebraiske ord for »underordnelse« (*tfelut*, תּפּלוּת), og det jiddische ord for djævelen (*tayvl*, טייַוול). Selvom dette utvivlsomt er et rent tilfælde, forringer det ikke ordspillet. I *Jødernes hemmeligheder* er det hebraiske ord for bedehus *beit tefilah* (בֵּית תְּפִילָה) skrevet i en forvrænget form og er blevet til *beit tiflah* eller *beit tiftul* (*beis tiflos* i ashkenazi-udtale) med betydningen »dårskabens hus«, eller som det hedder på dansk »eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«. Samme skældsord findes i Johannes Buxtorfs *Synagoga iudaica* fra det syttende århundrede (Buxtorf 1989 [fotografisk genoptryk af 1680]: *Ad lectorem*, fol. 5^r):

Ita solum ipsorum Templum, sanctum, solæ ipsorum Synagogæ, sanctæ, & בית אל *Domus Dei*; omnium verò cæterorum populorum, præsertim Christianorum, Templâ, non vocant בית אל, sed בית אליים vel בית אליים בית אבודת אליים *Domus Idololatriæ*, בית התורה (...), בית תפילה, *Bes hattiphlah*, non *hattephillah*, &c.

(Kun deres tempel er således helligt, kun deres synagoger hellige, *beit 'el*, Guds hus. Men de kalder ikke andre folks, især de kristnes, templer for *beit 'el*, men snarere *beit 'elilim*, eller *beit 'avodat 'elilim*, et hus til afgudsdyrkelse, *beit haturpah*, (...), *beit hatiflah*, og så videre)

Det er højst sandsynligt, at Pfefferkorns »toiffos« er en anden variant af samme fornærmelse og repræsenterer det ashkenazisk-hebraiske *beis toifes* (< *beit tofet*, בֵּית תּוֹפֵת) »helvedeshus«, hvor det hebraiske ord for helvede eller inferno (*tofet*) bruges i stedet for ordet for bøn (*tefilah*). Ordet »Tofet« forekommer i Bibelen som et stednavn: en hedensk offerplads uden for Jerusalem, der senere blev brugt som losseplads med et fast brændende bål (2. Kongebog 23: 10; Esajas 30: 33; Jeremias 7: 31-32; 19: 6, 11-14). Hos Jeremias omtales Tofet som et sted, hvor kanaanæerne ofrede deres egne børn til guden Molok. Ud fra disse oprindelige betydninger blev Tofet et synonym for helvede. En anden mulig fortolkning af Pfefferkorns »toiffos« er »(hus, sted eller tilstand?), hvor man er fængslet«. Her bygger fortolkningen på jiddisch, hvor *toyfes*, תּוֹפֵס (oprindeligt fra hebraisk) betyder »fanget«, »fængslet«.¹⁵ Hvis dette er den rigtige fortolkning, ville »toiffos« være den tidligste forekomst af et jiddisch ord i en tekst fra Danmark.

Pfefferkorn oplyser, at »kendeschim« betyder »vwighedæ oc formale-diedhæ«. Ordet ligner den maskuline flertalsform *qedošim* (קדושים), som betyder præcist det modsatte af Pfefferkorns »kendeschim«, nemlig »indviede«, »hellige« eller »helgener«. Ligheden mellem Pfefferkorns skældsord og det hebraiske ord for »hellige« peger endnu en gang mod et ordspil, der bygger på næsten enslydende ord: »kendeschim« ~ *qedošim*. Men hvad betyder så Pfefferkorns ord »kendeschim«? Der findes ikke noget sådant ord på hebraisk. I den latinske udgave af teksten, der er grundlaget for Ræffs oversættelse, står der også »kendeschim«, men i Pfefferkorns oprindelige tyske udgave, *Ich heyß eyn buchlijn der iuden beicht* (1508), læser vi »kedeschim«, altså uden <n> efter den første vokal. Oversætteren til latin eller trykkeren har formodentligt troet, at der var en nasalstreg over det første <e> og tilføjet et <n> i ordet. Ordet »kendeschim« i *Jødernes hemmeligheder* er således en fejl for »kedeschim«, som afspejler det bibelhebraiske ord *qedešim*, den maskuline flertalsform af *qadeš*, קדש, hvis præcise betydning dog ikke er sikker. Vi finder følgende oversættelser i Bibelen:

5. Mosebog 23: 18

NJPS: קדש, cult prostitute [*kultprostitueret*]

Septuaginta: πορνέυων, mandlige prostituerede

Vulgata: *scortator*, horkarl

1. Kongebog 14: 24

NJPS: קדש, male prostitutes [*mandlige prostituerede*]

Septuaginta: σὺνδεδεσμὸς, sodomi

Vulgata: *effeminati*, blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

1. Kongebog 15: 12

NJPS: קדושים, the male prostitutes [*de mandlige prostituerede*]

Septuaginta: τελετὰς, ånder, som leder ritualerne i forbindelse med bakkiske orgier

Vulgata: *effeminatos*, blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

1. Kongebog 22: 47

NJPS: קדוה, male prostitutes [*mandlige prostituerede*]

Septuaginta: [mangler]

Vulgata: *effeminatorum*, af blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

2. Kongebog 23: 7

NJPS: הקדשים, the male prostitutes [*de mandlige prostituerede*]

Septuaginta: καθήσται, mandlige prostituerede i templet

Vulgata: *effeminatorum*, af blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

Selv om oversættelserne er lidt forskellige, kan man se, at ordet betyder noget i retning af mænd, der udøver seksuelle handlinger af kultisk eller homoseksuel karakter. Det er klart, at »ke[n]deshim« (*qedešim*) er et stærkt fornærmende udtryk at bruge om de kristne helgener, samtidig med at det fungerer som et skarpt og stikkende ordspil på det hebraiske ord for helgener (*qedošim*).

I Pfefferkorns translitteration »iesche nozore« er navnet *Yešu*, ישו (»iesche«) den form af *Yešu'a* (ישוע, Jesus), som tit blev anvendt i anti-kristne polemiske skrifter. Brugen af *Yešu* som skældsord kan muligvis hænge sammen med, at det er en forkortelse af *Yimah šmo wezichro* (»må hans navn og minde udslettes«), som ifølge Pfefferkorn er den sætning, der bliver sagt, hver gang Jesu navn udtales (s. 23, linje 25). Ordet *nozri*, נוצרי (»nozore«) betyder »nazarener«, »fra Nazaret« og i forlængelse heraf »kristen«. Det ligner også det hebraiske ord for »gren«, »spire«, nemlig *nezer*, og ved at bruge »iesche nozore« som øgenavn afspejler *Jødernes hemmeligheder* et afsnit i *Toledot Yešu* (Krauss 1977: 45, linjerne 6-8):

אמרו עוד מה שמך אמר נצר אמרו מהכן ראייה אמר לו ונצר משרשיו יפרה אמרו לו ואתה
השלכת מקברך כנצר נתעב וכאלה רבות שהיה אומר לעצמו שמות רבות

Og de [de jødiske præster] siger igen til ham [Jesus], »Hvad er dit navn?« Han siger, »Nezer.« De siger, »Og hvordan får du det til det?« Og han siger, »En gren (*nezer*) kommer til at spire af hans rødder.« De siger til ham, »men du er slængt hen ud af din grav som en vederstyggelig gren«. Og meget andet lignende, medens han nævnte mange andre navne for sin egen skyld.

I denne samtale er præsternes svar til det navn, Jesus giver sig selv, en hentydning til Esajas 14: 19 (»Men du er slængt hen uden grav som en

foraget kvist, omgivet af dræbte, der blev gennemboret med sværd og styrtet i den stenfyldte afgrund. Du er et nedtrampet lig!«), og vittigheden spiller på, at rodkonsonanterne i *nez̄er* (gren) er de samme som i *noz̄ri* (kristen). Pfefferkorn oversætter navnet til »en bedrægheræ eller then som skadhe gør«. Dette bygger dog åbenbart ikke på ordspillet *nez̄er* ~ *noz̄ri*, men er snarere en fortolkning – han ved åbenbart, at *noz̄ri* kan bruges fornærmende, men han ved ikke rigtigt hvorfor, eller hvad det kan betyde. Der er dog flere beviser på, at Jesus af Nazaret blev beskrevet som en bedrager i antikristne skrifter. *Sefer Nizahon* indeholder flere advarsler mod at tro på hans påstande om at være guddommelig, og *Toledot Yešu* gør grin med de samme påstande og beskriver ham som en blanding af en svindler og en trolldmand. Det er sikkert sådanne associationer, Pfefferkorn tænker på, når han oversætter navnet her.¹⁶ I sin bog *Ich bin ein buchlein Der Juden veindt ist mein namen... / Hostis Iudeorum* (1509) oversætter Pfefferkorn »Jescheynozere« til en »forfører af folket«.¹⁷

Udtrykket *talui*, תלוי (»tholoi«) er et hyppigt forekommende navn for Jesus i antikristne værker fra middelalderen. Ved at understrege henrettelsesmetoden og hans hængte krop fokuserede jøderne på *manden* Jesus i stedet for *Guds søn* Jesus, og dermed bliver hans guddommelighed underkendt (jf. 5. Mosebog 21: 23, »for den, der er hængt på et træ, er en Guds forbandelse«). Israel Yuval har foreslået en eksegetisk forklaring på den konstante brug af ordet *talui* om de kristnes messias (Yuval 2006: 117):

Note that, in the Middle Ages, Jews were insistent in referring to Jesus as »the hanged one«, a fact that may be based on the Jewish exegesis of the biblical verse »for a hanged man is accursed by God« – that is, that one who is »hanged« is also accursed.

Sprogets magiske magt

De hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* er ikke blevet opfundet af Pfefferkorn til lejligheden, men repræsenterer ægte hebraiske ord og sætninger, som faktisk blev anvendt af jøder. Selv om de ikke alle forekommer i perfekte bøjningsformer og ofte som temmelig ringe skriftlige gengivelser af ashkenaziske udtaleformer, er disse ord alt andet end volapyk, og de godtgør Pfefferkorns hebraiske færdigheder, kaster lys over oversættelsesprocessen fra det oprindelige tysk til latin, og giver mere gene-

relt oplysninger om antikristne formler, der blev anvendt af tyske jøder i det sekstende århundrede.

Pfefferkorn anvender disse hebraiske sætninger for at bevise sine påstande om, at jøderne forbander de kristne og forskellige aspekter af deres religion. Derudover udnytter han også de skumle konnotationer, som det hebraiske sprog i sig selv fremmanede hos hans kristne læsere. De troede, at hebraisk – et foragtet folks sprog – var et hemmeligt sprog hos jøderne, og at det indeholdt skjulte mysterier og var fuldt af magisk styrke.¹⁸ Som det universelle ursprog, det sprog, som Adam anvendte til at navngive dyrene, havde hebraisk en særlig status og mentes at være gennemsyret af mystiske egenskaber og magiske kræfter. Den legendariske opfattelse af kong Salomon som magiker forstærkede formentlig den udbredte mistanke om den hemmelige brug af hebraisk og jødernes indblanding i magi.¹⁹ Kendskabet til hebraisk i Danmark var næsten ikke eksisterende i middelalderen, og fremmedhadske ideer om dét og andre uforståelige tungemål var sandsynligvis udbredte. Disse ukendte sprogs kræfter blev taget meget alvorligt, og de ansås for farlige. De hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* gav bogens forfatter en mulighed for at udnytte den allerede eksisterende frygt og fordommene hos sine læsere.

Ordnes betydning for dansk sproghistorie

I en dansk sammenhæng er forekomsten af disse hebraiske ord vældig usædvanlig. Indtil Ræffs tryk i 1516 forekommer der kun få hebraiske ord i dansksprogede tekster, og de eksempler, der er, stammer allesammen fra Bibelen og findes derfor oftest i religiøse tekster (liturgiske tekster, bønner og opbyggelseslitteratur og især den gammeldanske bibeloversættelse) eller som opslagsord i Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* (1510).²⁰ De er for det meste uoversatte fremmedord fra latin, som igen har taget dem fra hebraisk (sædvanligvis gennem græsk).²¹ Disse ord med hebraisk oprindelse blev anvendt enkeltvis eller i bestemte formler taget direkte fra den latinske liturgi. De omfattede de forskellige navne på Gud og Guds søn (*Adonaj; Immanuel; Messias; Zebaot*), inkolentbetegnelser/stammenavne (f.eks. *amalekit; gesjurit; tahanit*), personnavne (f.eks. *Sjadrak; Misak; Abed-nego*), stedsnavne (f.eks. *Geba Benjamin; Haabarim; Sodoma*), tilråb (*amen; halleluja; hosianna*), bibelske væsner og genstande (f.eks. *kerub; seraf; manna*) samt jødiske helligdage (f.eks. *sabbat*). Til tider lyder ordene helt fremmede i en tekst, og specielt

i liturgien mentes denne brug af fremmedord at skabe en følelse af mystik og ærefrygt under messen.²² Med renæssancen og reformationen kom en ny og anderledes interesse for hebraisk, der udsprang af sprogets *dignitas* (dvs. dets stilling som det mest hellige af de tre klassiske sprog) og af dets *utilitas* (dvs. dets anvendelighed for fortolkningen af Det Gamle Testamente og dermed en dybere forståelse af baggrunden for Det Nye Testamente). For humanisterne og reformatorerne var det ikke længere traditionen, men grundspørgene, især hebraisk og græsk, som ansås for at være nøglen til den rigtige fortolkning af Bibelen, og kendskabet til disse sprog kom til at danne grundlag for religiøse og teologiske studier fremover.

Men *Jødernes hemmeligheder* viser en helt anden drejning i brugen af hebraisk. Det bruges hverken til at hædre og ære messen eller til at komme frem til den rigtige fortolkning af de religiøse skrifter. I Pfefferkorns bog er sproget blevet fuldstændigt løsrevet fra den bibelske kontekst og det fremlægges som bevismateriale for jødernes ondskab og skalkagtighed. Læserne får således rakt fjendernes eget våben, som de nu kan vende mod dem, fordi de nu »scullæ widhæ ath straffæ [=gå i rette med] them«. ²³

Forkortelser

LN Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi* = Nielsen 1996.

NJPS New JPS Version = *Jewish Publication Society Hebrew-English Tanakh*. 2. udg. Philadelphia 1999.

Litteratur

Adams, Jonathan: *Lessons in Contempt: Poul Ræff's Publication in 1516 of Johannes Pfefferkorn's The Confession of the Jews*. København (under udg.).

Berger, David: Christian Heresy and Jewish Polemic in the Twelfth and Thirteenth Centuries, i: *Harvard Theological Review* 68 (1975), s. 287-303.

Berger, David: *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages. A Critical Edition of the Nizzahon Vetus with an Introduction, Translation and Commentary*. Judaica I: 4. [Philadelphia] 1979.

- Berger, David: On the Uses of History in Medieval Jewish Polemic against Christianity: The Search for the Historical Jesus, i: Elisheva Carlebach, John M. Efron og David N. Myers (red.): *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*, s. 25-39. Hanover (NH) 1998.
- Birkelund, Palle, m.fl. (red.): *Dansk Boghaandværk gennem Tiderne 1482-1948*. København 1949.
- Bruun, Christian: *Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kgl. Bibliothek*. 4 bd. København 1870-98.
- Buxtorf, Johannes: *Synagoga judaica*. Faksimileudgave. Hildesheim, Zürich & New York 1989.
- Carlebach, Elisheva: Attribution of Secrecy and Perceptions of Jewry, i: *Jewish Social Studies* 2 (1996), s. 115-36.
- Carlebach, Elisheva: *Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1500-1750*. New Haven 2001.
- Chazan, Robert: *Fashioning Jewish Identity in Medieval Western Christendom*. Cambridge 2004.
- Cohen, Jeremy: Towards a Functional Classification of Jewish Anti-Christian Polemic in the High Middle Ages, i: Bernard Lewis og Friedrich Niewöhner (red.): *Religionsgespräche im Mittelalter*. Wolfenbütteler Mittelalter-Studien 4, s. 93-114. Wiesbaden 1992.
- Cohen, Jeremy: Profiat Duran's »The Reproach of the Gentiles« and the Development of Jewish Anti-Christian Polemic, i: Daniel Carpi (red.): *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume. Studies on the History of the Jews in the Middle Ages and Renaissance Period*, s. 71-84. Tel Aviv 1993.
- Dahlerup, Pil: *Sanselig senmiddelalder: Litterære perspektiver på danske tekster 1482-1523*. Århus 2010.
- Dal, Erik: 50 trykte bøger 1482-1522. Teknik, udstyr, funktion, i: *Bogvennen: Skrift, Bog og Billede i Senmiddelalderens Danmark* 1982, s. 67-86.
- Deutsch, Yaacov: Polemical Ethnographies. Descriptions of Yom Kippur in the Writings of Christian Hebraists and Jewish Converts to Christianity in Early Modern Europe, i: Alison Coudert og Jeffrey S. Shoulson (red.): *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, s. 202-33. Philadelphia 2004.
- Deutsch, Yaacov: *Von den Juden Ceremonien: Representations of Jews in Sixteenth-Century Germany*, i: Dean Phillip Bell og Stephen G. Burnett (red.): *Jews, Judaism and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*. Studies in Central European Histories 37, s. 335-56. Leiden 2006.

- Edelmann, Rafael: Dansk Bog om Antisemitisme, i: *Jødisk Samfund* 22 (1948 September), s. 10-11.
- Geete, Robert (red.): *Speculum virginum – Jungfruspegel. Öfvers. från latin af Mathias Laurentii, munk i Vadstena. Efter den enda kända handskriften*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 31. Stockholm 1897-98.
- Gilman, Sander L.: *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore 1986.
- Goldstein, Morris: *Jesus in the Jewish Tradition*. New York 1950.
- Graesse, Jean George Théodore: *Trésor de livres rares et précieux, ou nouveau dictionnaire bibliographique*. 7 bd. Dresden 1859-69.
- Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie: Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*. Danish Humanist Texts and Studies 19. København 1999.
- Hsia, Ronnie Po-Chia: Christian Ethnographies of Jews in Early Modern Germany, i: Raymond B. Waddington og Arthur H. Williamson (red.): *The Expulsion of the Jews, 1492 and After*. Garland Studies in the Renaissance 2, s. 223-36. New York 1994.
- Hsia, Ronnie Po-Chia: Historical Anthropology and Religious Culture: Christian Ethnographies of Jews in Central Europe, i: Ronnie Po-Chia Hsia og Robert W. Scribner (red.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wolfenbütteler Forschungen 78, s. 35-47. Wiesbaden 1997.
- Jacobs, Neil G.: *Yiddish: A Linguistic Introduction*. Cambridge 2005.
- Jørgensen, Harald (red.): *Indenfor murene: Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. København 1984.
- Kirn, Hans-Martin: *Das Bild vom Juden im Deutschland des frühen 16. Jahrhunderts. Dargestellt an den Schriften Johannes Pfefferkorns*. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 3. Tübingen 1989.
- Koch-Olsen, Ib: *Danmarks kulturhistorie*. København 1968.
- Krauss, Samuel: *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*. Genoptryk af 1902. Hildesheim & New York 1977.
- Kutscher, Eduard Yechezkiel: *A History of the Hebrew Language*. Red. af Raphael Kutscher. Jerusalem 1982.
- Langebek, Jacob: *Fortegnelse paa de ældste og rareste Bøger, som ere trykt før og i Reformations-Tiden*. 2 bd. København 1764-65.
- Lasker, Daniel J.: *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*. 2. udg. Portland (OR) 2007.
- Lausten, Martin Schwarz: Jødernes hemmeligheder, i: *Rambam* 31 (1991-92), s. 67-81.

- Lausten, Martin Schwarz: *Kirke og synagoge: Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100–ca. 1700)*. Kirkehistoriske studier 3: 1. København 1992.
- Limor, Ora, og Guy G. Stroumsa (red.): *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 10. Tübingen 1996.
- Löttsch, Ronald: *Jiddisches Wörterbuch mit Hinweisen zur Schreibung, Grammatik und Aussprache*. 2. udg. Duden-Taschenbücher 24. Mannheim 1992.
- Nielsen, Lauritz: *Dansk bibliografi 1482-1600*. 5 bd. 2. udg. København 1996.
- Nielsen, Lauritz: *Dansk typografisk atlas 1482-1600*. København 1934.
- Pedersen, Christiern: *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. Udg. af C.J. Brandt og R.Th. Fenger. 5 bd. København 1850-56.
- Rummel, Erika: *The Case against Johann Reuchlin: Religious and Social Controversy in Sixteenth-Century Germany*. Toronto 2002.
- Skemer, Don C.: *Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages*. Magic in History. University Park (PA) 2006.
- Spanier, Meier: Pfefferkorns Sendschreiben von 1510, i: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 78 / Neue Folge 42 (1934), s. 581-87.
- Spanier, Meier: Zur Charakteristik Johannes Pfefferkorns, i: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 6: 4 (1936), s. 209-29.
- Trachtenberg, Joshua: *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Anti-Semitism*. 2. udg. Philadelphia 1993.
- Trautner-Kromann, Hanne: *Shield and Sword: Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain from 1100-1500*. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 8. Tübingen 1993.
- Villumsen, Jakob: *Elementale Ebraicvm ea praecipve complectens, qvæ ad facultatem & rationem rectè legendi Ebraica faciunt: conscriptum A Iacobo VVilhelmio Nestuædensi Dano*. Wittenberg 1569.
- Weinreich, Uriel: *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*. New York 1968.
- Yuval, Israel Jacob: *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*. Berkeley 2006.

Noter

1. En kommenteret udgave af Ræffs tryk med oplysninger om forfatteren, oversætterten og sproget i *Jødernes hemmeligheder* samt oplysninger om fremstillingen af jøder i dansksprogede tekster fra middelalderen udkommer snart ved Universitets-Jubilæets danske Samfund (Adams under udg.). Beskrivelser af Johannes Pfefferkorns liv findes også i Kirn 1989; Lausten 1992, og Rummel 2002.
2. Edelmann 1948: 10. I Birkelund 1949: 7 læser vi, at Ræffs oversættelse »nyder den tvivlsomme Ære at være det ældste danske antisemitiske Skrift, der kendes«, og i Horstbøll 1999: 368, at bogen er et tidligt eksempel på »et antisemitisk gejstligt progandaskrift«.
3. Bøgerne omtales i følgende værker: LN 219; Langebek 1764-65, I: 73; Graesse 1859-69, VIII [suppl.]: 445; Bruun 1880-98, I: 239-41; Nielsen 1934: 9, XI (reproduktion af træsnittet); Edelman 1948; Birkelund 1949: 6-7 (nr. 10); Koch-Olsen 1968: 510 (reproduktion af træsnittet); Dal 1982: 73 (reproduktion af træsnittet); Jørgensen 1984: 18-19; Lausten 1991-92; Lausten 1992: 108-32; Horstbøll 1999: 368; Dahlerup 2010: 157-58.
4. Om Pfefferkorns skrifter som etnografiske værker, se Hsia 1994 og 1997, og Deutsch 2004 og 2006.
5. *Sefer Nizahon* stammer fra slutningen af det trettende århundrede eller begyndelsen af det fjortende århundrede og er et fransk-tysk værk, som forholder sig til den kristne kritik af jødedommen, og som efterfølgende indeholder meget materiale, der er kritisk over for kristendommen og Det Nye Testamente (se Berger 1979, en kritisk udgave med en indledning, oversættelse til engelsk og kommentarer, og Trautner-Kromann 1993: 102-16, en beskrivelse og diskussion af værket). *Toledot Yešu* er en jødisk modhistorie til de kristne evangelier, som latterliggør Jesu krav på guddommelighed (se Goldstein 1950: 147-66 og Krauss 1977). Om jødisk polemik mod kristendommen i middelalderen, se Berger 1975; Cohen 1992 og 1993; Trautner-Kromann 1993; Limor og Stroumsa 1996; Berger 1998; Chazan 2004; Lasker 2007 (som indeholder en oversigt over jødisk antikristne polemiske værker s. 13-22).
6. Den mest omfattende behandling af dette emne er Yuval 2006.
7. Se Carlebach 2001: 195.
8. Se Spanier 1936: 212.
9. Spanier (1934: 585; 1936: 214 n. 12) skriver, at ⟨i⟩ tit blev brugt for at markere en lang vokal i tysksprogede publikationer, især fra Køln.

- Det vil sige, at <oi> og <ei> ikke betegner diftonger i sådanne tryk, men snarere lange monoftonger. Det kunne måske også være tilfældet i translitterationerne af de hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder*.
10. Jf. for eksempel Jakob Villumsens *Elementale Ebraicvm* (1569), hvor han skriver, at udtalen af װ er »sch« (og fejlagtigt andetsteds »s«), ן er »ch latinum [*latinsk ch*]«, ך er »ch«, ם i ordslutstillingen er »ch vel gh [*ch eller gh*]«, og ם er »z« (og derudover også »ts« og »tz«).
  11. Om stødet i jiddisch se Jacobs 2005: 122 (med henvisninger).
  12. Se Trachtenberg 1993: 182-83; Kirn 1989: 46; Yuval 2006: 192-204.
  13. Lausten 1991-92: 72.
  14. For eksempel i *Sefer Nizahon Yaśan* (Berger 1979: 167 §154). Se også Kirn 1989: 24.
  15. Jf. jiddisch *toyfes zayn*, תיפס זײַן, »at være fængslet« (< hebraisk *tofes*, תופס »at fange«). Se Löttsch 1992: 170, »tójfeß« [= *fængsle*]; 168, »táfβn« [= *vagt i et fangehul*]; 169, »tfiße« [= *fængsel*]; og Weinreich 1968: 417 »טױפס«.
  16. Se for eksempel Berger 1979: 147, 238-39.
  17. Desuden var det engang åbenbart udbredt at bruge navnet *Yesu nozri* i jødiske kredse for at henvise til uartige børn. Se Carlebach 2001: 99.
  18. Se Carlebach 1996: 124-25; Gilman 1986: 22-86.
  19. Se Skemer 2006: 75-124 (især s. 113-14).
  20. F.eks. »abba«, »adonay«, »alleluya«, »cherub«, »cherubim«, »cherubin«, »messias«, »osanna«, »sabaoth«, »sabaturn«, »sathanas«, »seraphim« og »seraphin«; se <http://www.renæssancesprog.dk>.
  21. Om de hebraiske ord, som blev lånt ind i europæiske sprog gennem græsk og latin, se Kutscher 1982: 112-14. Om direkte lån fra hebraisk i middelalderlatin se Kutscher 1982: 173-75.
  22. Jf. f.eks. denne forklaring i Christiern Pedersens *Bog om Messen* (1514): »Man maa merke det hellige sacramentiss verdighed oc mectighed i fem honde maade (...) I den femte maade At Messen bliffuer hedred oc æred met mange twngemaal; først met Hebraiske som er amen Alleluya Sabaoth Osanna. * Siden met Grekeske som er Kyrieleyson cristelleyson Saa meth latine som er Dominus vobiscum. par tecum (Ite missa est)« (Pedersen 1850-56, II: 468). Det følgende citat om ordet »amen« fra den svenske oversættelse af *Speculum Virginum* (Cod. Holm A8; 15. årh.) indeholder også en interessant oplysning om, hvordan hebraiske ord blev opfattet (Geete 1897-98: 577, linjerne 19-28): »Amen ær hwatzske gredzska ællir latina/ wthan thz ær hebreisth maal/ ok thz wtrykkis wara swa mykit som santh ællir san-

nelika/ ællir thz skal wardha/ ællir troligha/ ok ær thz for thy ey i
annath twngo maal wænth/ at thz ey skuli aff thy at thz ware saa al-
lom kwnnogth/ forsmas ællir wanwordas/ ok hebrezkska twngan lati-
nis okwnnok/ skulde idhka ok bruka thera hogha/ som stwdera wilia
ok læsa hebrezkska scriffтена« (»Amen« er hverken græsk eller latin,
men det er hebraisk, og det betyder så meget som »sandt« eller »san-
delig« eller »lad det så blive« eller »troværdig«. Og af den grund er
det ikke oversat til noget andet sprog, for at det ikke skal forstås af
alle, forsmås eller vanæres; og det hebraiske sprog, ukendt af de latin-
kundige, skal øve og træne sindet hos dem, der gerne vil studere og
læse de hebraiske skrifter).

23. *Jødernes hemmeligheder*, s. 1, linjerne 10-12.